

Антиципаційна компетентність як фактор становлення професійної ідентичності

Стаття присвячена опису особливостей становлення професійної ідентичності у студентів гуманітарних спеціальностей. Теоретично обґрунтовані й експериментально виявлені психологічні і організаційно-методичні умови, що детермінують досягнення вираженої професійної ідентичності в процесі навчання у вищому навчальному закладі. Представлено опис умов, які сприяють гармонізації власної часової перспективи, формуванню відповідної мотивації щодо побудови образу позитивного майбутнього в її учасників, а також на розвиток антиципаційної здатності, рефлексії, відповідальності, осмисленості життя, на проектування образу професійного майбутнього та актуалізацію своїх професійних ресурсів.

Ключові слова: професійна ідентичність, антиципація, часова перспектива.

Статья посвящена описанию особенностей становления профессиональной идентичности у студентов гуманитарных специальностей. Теоретически обоснованы и экспериментально обнаружены психологические и организационно-методические условия, детерминирующие достижения выраженной профессиональной идентичности в процессе обучения в высшем учебном заведении. Представлено описание условий, способствующих гармонизации собственной временной перспективы, формированию соответствующей мотивации относительно построения образа позитивного будущего у ее участников, а также на развитие антиципационной способности, рефлексии, ответственности, осмысленности жизни, на проектирование образа профессионального будущего и актуализацию своих профессиональных ресурсов.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, антиципация, временная перспектива.

Соціальні перетворення, що відбуваються на сучасному етапі в нашій державі, призводять до необхідності глибокого осмислення вимог суспільства до особистості фахівця. Саме у цих умовах професійна ідентичність спеціаліста виступає важливою передумовою професійної самореалізації.

Проблемі професійної ідентичності у гуманітарних науках присвячено багато досліджень як вітчизняних (Д.Барашева, М. Боришевський, О.Винославська, П.Гнатенко, І.Дружиніна, В.Зливков, С.Максименко, В.Москаленко, В.Павленко, Н.Пов'я-

кель, І.Середницька, Т.Титаренко, Н.Чепелева), так і закордонних авторів (Г. Брейкуел, Т.Буякас, А.Ватерман, Н.Гуліна, Л.Гурильова, Н.Іванова, Л.Матвєєва, А.Назирів, Л.Шнейдер).

Слід зазначити, що разом з ученими, наукові розробки яких присвячені різноманітним аспектам професійної придатності і професійної готовності (М.Бадалова, К.Гуревич, К.Платонов, А.Войченко, О.Кучерявий, М.Дьяченко, Л.Кандилович, В.Семиченко), концепціям професійного становлення особистості (Е.Зеєр, В.Зливков, Є.Климов, А.Маркова, Л.Мітіна, Н.Глуханюк), сучасні дослідники підкреслюють значення минулих, реалізованих самовизначень і прогнозованих майбутніх виборів у процесі становлення професійної ідентичності (А. Болотова, Н. Іванова, Т. Козловська, Л.Шнейдер). Утім, створення адекватного і реалістичного сценарію професійної самореалізації, осягнення образу власного майбутнього та власної професійної ідентичності залежить від здатності антиципувати свої життєві перспективи, хід власних дій, вчинків інших людей, подій свого життя (І.Батраченко, Б.Ломов, Л.Регуш, О. Рихальська, В. Роменець, О.Сергієнко, Н.Толстошеїна, І.Фейгенберг, М.Цискарідзе) [1], [2].

Актуальність дослідження проблеми професійної ідентичності у контексті передбачення образу професійного «Я» зумовлена ще й практичною значущістю даної проблеми в контексті необхідності удосконалення практики підготовки фахівців гуманітарного профілю. Існуюча система підготовки кадрів орієнтована в більшій мірі на накопичення теоретичних знань і призводить до того, що, опиняючись згодом в реальній робочій ситуації, для якої характерна різноманітність контекстів застосування знань, випускники переживають особистісну і професійну кризу. Сучасні вітчизняні вчені вказують на цінність побудови процесу навчання з орієнтацією на усвідомлення власного професійного потенціалу, обґрунтовують конкретні програми професійної підготовки у вищих навчальних закладах (М.Бадалова, Г.Балл, Ж.Вірна, Л.Карамушка, Н.Коломінський, С.Максименко, В.Панок, Н.Пов'якель, О.Саннікова, В.Семиченко, Н.Чепелева та ін.), але дослідження в даному ракурсі ситуативні і пряме їх перенесення в поле визначених проблем неможливе, оскільки потребує певної конкретизації.

Узагальнивши ідеї та висновки, що містяться у працях сучасних вчених, які вивчають процеси професіоналізації, можна стверджувати, що на становлення професійної ідентичності впливають: а) нормативні вимоги професії, які задають змістов-

ні характеристики професійної ідентичності; б) професійна придатність, в структурі якої можна виокремити відношення до професії, професійні інтереси і схильності, спеціальні здібності, звички, знання, досвід; в) професійна готовність, яка включає в себе суб'єктивний образ професії, образ себе як професіонала, професійну самосвідомість; г) співвідношення соціального та особистого, яке виявляється в усвідомленні своєї тотожності з професійною спільнотою, психологічної значущості членства в ній, у відчутті своєї професійної компетентності, самостійності і самоефективності; д) контекст стосунків у професії, який сприяє визнанню індивіда оточуючими як професіонала; е) проектування свого «професійного Я» на основі здатності антиципувати хід власних дій, вчинків інших людей, подій свого життя (І.Батраченко, Б. Ломов, В.Менделевич, Л.Регуш, О.Рихальська, В.Роменець, Н.Суміна, Л. Подкоритова, М. Цискарідзе).

Отже, критерієм результативності процесу набуття певних статусів професійної ідентичності може бути антиципаційна компетентність, яка складається з наступних компонентів: а) спрямованість часової децентрації; б) емоційна налаштованість на своє майбутнє; в) часова орієнтація та рефлексія відношення до часу та майбутньої діяльності; г) осмисленість життя, відчуття відповідальності за рішення, що приймаються.

Для реалізації мети діагностичного дослідження з вивчення взаємозв'язку певних статусів професійної ідентичності і рівня антиципаційної компетентності було вивчено, по-перше, статус професійної ідентичності студентів і характеристики образу професійного «Я» у часовій перспективі за допомогою методики дослідження статусів професійної ідентичності (Л.Шнейдер), тесту «Хто Я?» (М.Кун і Т.Мак-Партленд).

По-друге, для визначення рівня антиципаційної компетентності використовувався такий діагностичний інструментарій: «Шкали часових децентрацій», «Шкали переживання часу» (О.Кронік і Є.Головаха), «Проблемна анкета» (І. Сейффже – Кренке, Л. Регуш); опитувальник ZTPІ (Ф.Зімбардо), тест «Здатність до антиципації» (Л.Регуш), опитувальник «Визначення індивідуальної міри рефлексивності» (А.Карпов, В.Пономарьова), опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» (Є.Бажин, О.Еткінд), тест СЖО (Д. Леонт'єв).

За допомогою тесту «Методика дослідження статусів професійної ідентичності» було виділено п'ять груп з різними статусами професійної ідентичності: 13% із статусом досягнутої професійної ідентичності, 25% – з псевдоідентичністю, 24% – з

дифузиею ідентичності, 26% – із статусом мораторію, 12% – з передчасною ідентичністю. Проаналізувавши даний розподіл статусів ідентичності, можна зробити висновок, що у процесі навчання за фахом, професійна ідентичність досяжна лише в невеликих масштабах, частіше студенти перебувають в стані кризи ідентичності.

Далі було розглянено вплив характеру прогнозованого образу «Я» на формування статусу професійної ідентичності (табл.1).

Таблиця 1

Вплив структури прогнозованого образу «Я» на формування ідентичності

Статус професійної ідентичності	Характеристики образу прогнозованого Я (%)									
	Екзистенційні	Ранг	Професійні	Ранг	Персональні	Ранг	Духовні	Ранг	Перспективи та цілі	Ранг
«Досягнута ідентичність»	11,5	1	15,1	1	50,1	5	10	1	13,3	1
«Псевдоідентичність»	9,2	2	8,6	2,5	63,7	4	8	2	10,5	3
«Дифузія»	8,1	3	8,2	4	64,1	3	8,5	3	11,1	2
«Мораторій»	5,3	4	8,6	2,5	72,2	2	7,9	4	6	4
«Передчасна ідентичність»	4,6	5	2,8	5	87,9	1	2,8	5	1,9	5

Отримані результати підтверджують вплив прогнозування образу «Я» на формування ідентичності студента. З представлених в таблиці 1 даних видно, що домінуючим в структурі прогнозованого образу «Я» виступають персональні якості (від 50,1% до 87,9%), а характер структуризації компонентів образу Я по групах студентів з різними статусами помітно відрізняється.

Після визначення ієрархії значущості вкладу кожного з компонентів образу «Я» в становлення професійної ідентичності можна побачити, що гармонійне співвідношення компонентів Я-образу при меншій, ніж в інших групах, мірі вираженості персонального компонента сприяє становленню статусу досягнутої ідентичності. При деякому послабленні професійної, духовної і перспективно-цільовою складових формується дифузна ідентичність. Різке послаблення екзистенційного і перспективно-цільового блоків про-

гностичного образу «Я» при одночасному посиленні персонального обумовлює виникнення статусу мораторію. Максимальна вираженість персонального компонента образу «Я» при низькій орієнтації на всі інші компоненти (екзистенційні, професійні, духовні, перспективні) обумовлює формування передчасної ідентичності.

Застосування особистісного семантичного диференціала дозволило отримати дані про вплив змісту майбутнього «Я» на формування різних статусів професійної ідентичності, а саме: а) прагнення цілеспрямованості є компонентом образу «Я» студентів з досягнутою ідентичністю, вони не екстраполюють в майбутнє такі персональні характеристики, як розслабленість, безпечність, пасивність, поступливість і конфліктність; б) досліджувані з псевдоідентичністю прагнуть до особистісної зрілості, відповідальності; в) у підгрупі з дифузією ідентичності вважають, що і у майбутньому вони стоятимуть перед вибором між залежністю від інших та відповідальністю за свою самостійність; д) для студентів з передчасною ідентичністю найбільшої значущості в майбутньому набуває прагнення до свободи.

Другий блок задач, які вирішувались, стосувався вивчення антиципаційної компетентності. По-перше, було вивчено часові децентрації студентів (табл.2).

Таблиця 2

Розподіл респондентів з різними статусами професійної ідентичності в залежності від типу децентрації

Тип децентрації	Кількість респондентів з різними статусами (в %)				
	ДІ	Пс	Дф	М	Пр
«Децентрація в теперішнє»	52,2	60,9	59,1	65,3	63,6
«Децентрація у майбутнє»	26,1	-	6,8	-	-
«Децентрація у минуле»	8,7	10,9	-	-	9,1
«Відсутність децентрації»	13	28,2	34,1	34,7	27,3

ДІ – «досягнена ідентичність»; Пс – «псевдоідентичність»; Дф – «дифузія»; М – «мораторій»; Пр – «передчасна ідентичність»

Аналіз отриманих результатів дає підстави говорити про те, що наявність децентрації у майбутнє є провідною особливістю респондентів з досягнутою ідентичністю (17%), у решти учасників експерименту ця характеристика спостерігається лише у 2% випадків, тобто вони не можуть вийти за межі теперішнього часу, проявляючи своє відношення до кожного конкретного життєвого випадку, але не до життя в цілому.

Блокування децентрацій у майбутнє при посиленні параметра «відсутність децентрацій» призводить до формування псевдоідентичності. Становлення дифузної ідентичності пов'язане з блокуванням децентрації у минуле і збільшенням параметра «відсутність децентрації». Статус мораторію розвивається при надмірній децентрації на теперішній час на фоні блокування часових децентрацій. Досягнення статусу передчасної ідентичності пов'язане з відсутністю децентрації у майбутнє поряд із впливом параметрів «децентрація у теперішнє» і «відсутність децентрації»

Афективний компонент часової перспективи діагностувався за допомогою методики «Шкали переживання часу» (О. Кронік, Є. Головаха). Статистично значущі відмінності в осіб з досягнутою професійною ідентичністю зафіксовані лише по параметру «континуальність-дискретність» майбутнього ($p < 0,05$), тобто тенденція до дискретності майбутнього часу, зокрема, переживання майбутнього часу як варіативного, наповненого різноманітними подіями, очікуваннями, сприяє статусу досягнутої ідентичності.

Поряд з дослідженням напряму часових децентрацій і особливостей переживання часу, які ми віднесли до змістовних компонентів антиципаційної компетентності, нами було здійснено дослідження часових орієнтацій, які впливають на вибір поведінки індивідів при плануванні подій свого життя. Було встановлено відмінності між групами респондентів з досягнутою професійною ідентичністю і передчасною ідентичністю ($p < 0,05$) по параметру «фаталістичне теперішнє», по параметру «негативне минуле» – між групами випробуваних з досягнутою ідентичністю, дифузією ідентичності і псевдоідентичністю ($p < 0,01$), по параметру «гедоністичне теперішнє» між студентами з досягнутою ідентичністю, мораторієм ідентичності і дифузією професійної ідентичності ($p < 0,01$), по параметру «майбутнє» між групами респондентів з досягнутою ідентичністю, мораторієм ($p < 0,05$) і дифузією ідентичності ($p < 0,01$), по параметру «позитивне минуле» – у респондентів з досягнутою ідентичністю і дифузією ідентичності ($p < 0,01$).

Можна стверджувати, що збалансованість часової перспективи поряд з розширенням перспективи майбутнього на фоні інтеграції минулого і теперішнього, тобто прагнення до формування певної сукупності значимих цілей, здатність планувати, урахування традицій призводить до статусу досягнутої професійної ідентичності. Невиразність у темпоральній структурі

орієнтації на майбутнє в сукупності з незадовільною оцінкою міжособистісних взаємин у минулому стає передумовою для прояву псевдоідентичності. Фаталістичне відношення до часу свого життя, гедонізм теперішнього властиві для респондентів з дифузією ідентичності. Часова перспектива, для якої характерна відсутність турботи про майбутні наслідки призводить до формування статусу мораторію.

Результати вивчення рівня розвитку здатності до антиципації представлено у таблиці 3.

Таблиця 3

Розподіл респондентів по статусам ідентичності в залежності від рівня антиципації

Статус професійної ідентичності	Рівень здатності до антиципації (%)		
	Високий	Середній	Низький
«Досягнута ідентичність»	35	52	13
«Псевдоідентичність»	30	44	26
«Дифузія»	25	57	18
«Мораторій»	30	56	14
«Передчасна ідентичність»	23	41	36

Аналіз даних результатів дав можливість стверджувати, що високий рівень цієї здатності, який притаманний особам з досягнутою ідентичністю, допомагає створенню чітких орієнтирів прогнозування і співвіднесення їх з конкретними даними про себе в майбутньому як про професіонала, оцінюванню ймовірності здійснення професійних планів. Слабка вираженість цієї здатності приводить до формування псевдоідентичності, передчасної та дифузної ідентичності.

Дослідження впливу рівня рефлексії відношення до діяльності у минулому, теперішньому та майбутньому часі дозволяє зробити такі висновки: високий рівень рефлексії свого часу, а саме: аналізування і критичне осмислення діяльності, концентрування на подіях часової перспективи поряд з ретельним її плануванням та рефлексією майбутньої діяльності впливає на формування статусів досягнутої ідентичності та мораторію. Низький рівень розвитку рефлексії блокує формування ідентичності та призводить до статусу дифузії, передчасної чи псевдоідентичності (таблиця 4).

За результатами, які були отримані після використання тесту СЖО (Д.Леонтьев), зафіксовано, що високі показники усвідомленості часових локусів, тобто відчуття продуктивності

минулого відрізка життя, емоційна насиченість теперішнього, осмислення майбутнього, яке додає спрямованості і збагачує часову перспективу, сприяють формуванню статусу досягнутої ідентичності. Низькі значення за всіма показниками тесту, які свідчать про незадоволеність прожитою частиною життя, низький рівень усвідомлення життя в теперішньому, відсутність цілей в майбутньому, дискретне сприйняття счасного життя блокують появлення досягнутої ідентичності та призводять до псевдоідентичності, дифузії і передчасної ідентичності. Виражене прагнення до осмислення результативності минулого та аналізу подій теперішнього впливає на виникнення статусу мораторію.

Таблиця 4

Розподіл респондентів із різними статусами ідентичності в залежності від рівня розвитку рефлексії відношення до часу (%)

Статуси професійної ідентичності	Рівень загальної рефлексії		
	Високий	Середній	Низький
«Досягнута ідентичність»	52,2	34,8	13
«Псевдоідентичність»	2,2	70,9	26,9
«Дифузія»	11,4	34,1	54,5
«Мораторій»	85,7	14,3	-
«Передчасна ідентичність»	-	45,5	54,5

За допомогою методики РСК (Дж. Ротер) були виявлені відмінності в локусі суб'єктивного контролю між групами з різними статусами професійної ідентичності (таблиця 5).

Таблиця 5

Розподіл респондентів за статусами ідентичності в залежності від рівня інтернальності (у %)

Статуси професійної ідентичності	Рівні інтернальності		
	Високий	Середній	Низький
«Досягнута ідентичність»	39,1	52,2	8,7
«Псевдоідентичність»	23,9	28,3	47,8
«Дифузія»	29,5	45,5	25
«Мораторій»	59,2	16,3	24,5
«Передчасна ідентичність»	13,7	22,7	63,6

З таблиці 5 видно, що високий рівень інтернальності посилює переживання кризи професійної ідентичності та призводить до формування мораторію. Високий рівень екстернальності притаманний респондентам зі статусами псевдоідентичності та передчасної ідентичності.

Узагальнення результатів дослідження дозволило зафіксувати певні тенденції впливу рівня антиципаційної компетентності на формування професійної ідентичності, а саме: високий рівень антиципаційної компетентності, тобто проекція в «майбутнє» особистих уявлень, очікувань і планів на фоні осмислення реальності, критичного відношення до минулого досвіду, переважання майбутньої часової децентрації, сприйняття дискретності майбутнього, позитивне емоційне відношення до нього та рефлексія, що сприяють досягнутій ідентичності; середній рівень антиципаційної компетентності, який характеризується децентрацією у теперішнє, низькою кількістю перспективних характеристик образу «Я», ситуативною рефлексією відношення до своєї майбутньої діяльності, яка призводить до зниження осмисленості життя, впливає на формування мораторію і передчасної ідентичності; низький рівень антиципаційної компетентності, який характеризується відсутністю часової децентрації, слабкою рефлексією відношення до своєї діяльності у майбутньому, що ускладнює формування чіткого професійного плану, сприяє переживанню майбутнього як проблеми, викликаючи негативні стани відчуження, тривоги, відчуття безпорадності і безнадійності, призводить до дифузії ідентичності і псевдоідентичності.

Отже, модель формування антиципаційної компетентності у студентів під час їх професійної підготовки повинна включати наступні блоки: а) результативний, в якому розкриваються інтеграційні характеристики професійної ідентичності, її змістовні і функціональні сторони, що розвиваються у часовій перспективі; б) процесуальний, в якому відбувається гармонізація часової перспективи та реалізується суб'єктна позиція по відношенню до часу життя; в) фасилітативний, який містить в собі комплекс дій щодо поетапного ускладнення і збагачення індивідуального професійного досвіду студентів завдяки розвитку антиципаційної компетентності, цілеспрямованому формуванню професійних перспектив, альтернативних образів професійних «Я» на основі усвідомлення своїх ресурсів, можливостей та обмежень у професійній діяльності; г) організаційний, методичний і психологічний супровід студентів, створення спеціальних умов, що забезпечують досягнення вираженої професійної ідентичності.

На основі даної моделі було розроблено комплексну формувальну програму. В експериментальній групі, де здійснювалося впровадження програми, було зафіксовано певну динаміку вимірюваних показників: збільшення випробовуваних з досягнутою ідентичністю на 26,76%, причому слід зазначити, що частина з

них (42,1%) раніше мали статус мораторію, 21,05% осіб зі статусом псевдоідентичності, 21,05% – з дифузією та 15,78% зі статусом передчасної ідентичності. Окрім цього, серед досліджуваних з дифузією ідентичності 6 осіб змінили свій статус професійної ідентичності на мораторій; зміни кількісних та рангових показників у категоріях «екзистенційне Я» (в 2,24), «духовне Я» (в 1,96), «перспективне Я» (в 2,56); зміна часових децентрацій в сторону футуроцентрації; позитивне достовірне змінювання ($p < 0,01$) за шкалою «ціль» тесту СЖО; позитивні достовірні зміни ($p < 0,01$) в індивідуальній мірі рефлексивності, яка стосується як часових аспектів, так і спілкування та взаємодії.

В контрольній групі динаміка змін за більшістю критеріїв виражена на низькому рівні чи не спостерігається зовсім, хоча треба підкреслити, що в даній групі зафіксовані статистично значимі негативні зрушення за шкалою «результат», тобто спостерігається тенденція до незадоволеності прожитим життям, результатами саморозвитку.

Висновки.

1) Успішність процесу становлення професійної ідентичності в просторі суб'єктивного часу особистості залежить від якісних характеристик образу майбутнього та часової перспективи, яка містить у собі три різні аспекти: власне часову перспективу, що характеризується довжиною, глибиною, насиченістю, ступенем структурованості й рівнем реалістичності; часову установку, тобто позитивну або негативну налаштованість суб'єкта до свого часу; часову орієнтацію, яка визначає поведінку суб'єкта й мислиться як домінуюча спрямованість цієї поведінки на об'єкти й події минулого, теперішнього або майбутнього.

2) Важливу роль при утворенні й виявленні особистісних змістів, виділенні адекватного «Я-образу» і перспектив його розвитку, побудові концепції свого життєвого шляху, розробці стратегій, що її реалізуватимуть, відіграє антиципація як здатність індивіда проектувати себе у майбутньому. Цей процес може здійснюватися на основі усвідомлення й співвіднесення своїх потреб, можливостей і здатностей із суспільними запитами, а результатом цього процесу є соціальний, особистий і професійний статус.

3) Результати емпіричного дослідження показали, що високий рівень антиципаційної компетентності дає можливість виокремити риси свого професійного майбутнього, осмислити актуальну реальність при критичному сприйнятті минулого досвіду і проєкції в майбутнє особистих уявлень, сприяє формуванню

статусу досягнутої ідентичності. Децентрація в теперішнє поряд з ситуативною рефлексією відношення до своєї майбутньої діяльності і зниженням осмисленості життя впливає на появу таких статусів професійної ідентичності, як мораторій і передчасна ідентичність. Низький рівень ускладнює формування чіткого професійного плану, сприяє переживанню майбутнього як проблеми, підвищує тривогу та призводить до дифузії ідентичності і псевдоідентичності.

4) Ефективне становлення професійної ідентичності базується на: впровадженні в навчання форм і методів роботи, які сприяють високій особистісній активності у самопроекуванні; позитивно-критичному ставленні до змістових характеристик прогнозованого «Я»; розширенні й гармонізації часової перспективи: пошуку альтернатив майбутнього, побудові системи професійних планів; високому рівні антиципаційної компетентності.

Список використаних джерел

1. Злишков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В.Л. Злишков. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – 144 с.
2. Менделевич В.Д. Антиципационная состоятельность в процессе принятия решений / В.Д.Менделевич // Неврологический вестник. – 2007. – №1. – С. 222-229.

The description of the professional identity becoming of the students of humanitarian specialities is made in the article. These researches are directed for elaboration and analysis of methods complex for diagnostics of professional identity in the future time perspective context. There is a description of the conditions contributing to the harmonization of their own time perspective, the formation of the corresponding motivation based on building a positive image of the future of its participants, as well as on the development of anticipative ability, reflection, responsibility, sense of life, the design of the image of professional future and updating of their professional resources. The effective establishment of the professional identity is based on the implementation of the training forms and methods of work, which contribute to the high personal activity in self-projecting; positive critical relation to the important characteristics of the projected ME; the extension and harmonization of time prospects: the search for alternatives of the future, creating a system of professional plans; high level of anticipative competence.

Keywords: professional identity, anticipation, time perspective.

Отримано: 17.01.2013 р.